

“Eigen baas zijn, da’s maar alles”. Huwelijksmotivatie van Rotterdammers uit de tweede helft van de negentiende eeuw

JAN KOK

De pijn van Amor heb ik natuurlijk niet kunnen ontlopen. Wat moet ik daarvan vertellen? Trouwen is zoo dood-gewoon, zoo vanzelf sprekend en menscheijk, dat er niets over behoefte te worden gezegd. Iedereen trouwt, Of liever laat ik zeggen, bijna iedereen. En al is het voor de meeste arbeiders-jongens geen roman, geen boeiende novelle, voor allen is ‘t toch een mooien tijd, een periode van geluk, een tijd van zon en licht in het harde leven.¹

Met deze woorden begint de Rotterdamse havenarbeider Hein Mol het gedeelte in zijn memoires waarin hij zijn huwelijk beschrijft. In 1902, nauwelijks eenentwintig, trouwde hij met de twintigjarige Wilhelmina Kasseband. Ze hadden elkaar anderhalf jaar daarvoor ontmoet op de Rotterdamse kermis. Aan liefde ontbrak het niet, maar wel aan een stevig economisch fundament:

We zijn dus heel jong getrouwd en wat hebben wij moeten worstelen tegen de moeilijkheden, die het leven voor ons opwierp...Als ik aan den tijd van mijn trouwen terug denk, dan verbaas ik mij er nu nog over...dat wij, m’n vrouw en ik, ons er nog zoo goed hebben doorgeslagen...[het] is ons nog een raadsel, hoe het mogelijk is geweest om van hetgeen wij bezaten en ik verdiende, te kunnen trouwen en ons huishouden op de been te houden!²

Hoewel Hein Mol het niet vermeldt, werd zijn huwelijk reeds binnen vijf maanden gezegend met de komst van een kind. Daarmee werden de financiële problemen van het huishouden al spoedig acuut. Maar ze konden het hoofd boven water houden dankzij de spaarzaamheid van Wilhelmina (‘als minister van financiën’), het geld dat schoonmoeder toestopte en tenslotte de betere baan die Hein vond. Het verhaal van Hein en Wilhelmina kunnen we zien als een voorbeeld van een ‘onberaden huwelijk’ in de arbeidersklasse waarover zoveel werd geklaagd.³ Na 1870 kwamen vroege huwelijken steeds vaker voor, vooral in de arbeidersklasse. Waarom namen steeds meer mensen kennelijk te zware verantwoordelijkheden op zich?

Dit brengt ons het probleem van de huwelijksmotivatie. Historici gaan er meestal van uit dat het bij de besluitvorming rond trouwen en gezinsvorming gaat om een afweging van de mogelijkheden qua inkomen en huisvesting. Daling van de huwelijksleeftijd duidt er volgens hen op dat er iets is veranderd in het kostenbaten plaatje. Maar er is ook een stroming die stelt dat het huwelijksgedrag, zeker van de negentiende-eeuwse arbeiders, zich onttrok aan rationele planning. Volgens sommigen omdat ze toch geen perspectieven op lotverbetering hadden, volgens anderen omdat de status van het getrouwd-zijn enorm was toegenomen zodat zelfs overwegingen rond de haalbaarheid ervan overvleugeld werden.

In het ‘Europese huwelijkspatroon’, dat vele eeuwen onze demografische geschiedenis kenmerkte, vond de vorming van gezinnen pas dan plaats wanneer de partners over voldoende inkomsten beschikten, hetzij via arbeid, spaargeld of vererving. In het algemeen leidde dit tot hoge huwelijksleeftijden en een hoog percentage personen die nooit trouwden.⁴ Dit patroon was niet beperkt tot landelijke streken. Volkstellingen laten zien dat juist in veel

Europese steden de huwelijksleeftijden en percentages nooit-gehuwden hoger waren dan in kleinere plaatsen.⁵ Huwelijksleeftijden zouden er hoog zijn door de hoge kosten van levensonderhoud, de woningnood, door ongelijke getalsverhouding tussen de geslachten en door de aanpassingsproblemen van migranten. Katherine Lynch typeerde het huwelijkspatroon in de steden zelfs als een ‘overdreven variant van het Europese huwelijkspatroon’.⁶

Aan de andere kant boden sommige steden wel goede kansen aan trouwlustigen. Dit was vooral zo in steden met veel werkgelegenheid voor arbeiders. Deze verdienden al jong hun maximale salaris en hadden geen reden hadden om langer te wachten. In Europese plaatsen met mijnen, industrieën of havens waren de huwelijksleeftijden daarom relatief laag. De volkstellingen van 1849-1960 laten zien dat mannen die in steden leefden eerder en vaker konden trouwen dan mannen op het platteland.⁷ Frans van Poppel verklaart dit uit het gegeven dat in de stedelijke economie bezit en bezitsoverdracht een veel kleinere rol speelde bij de vorming van een nieuw huishouden dan op het platteland. Vererving en de toestemming van de familie waren veel minder belangrijk bij de stedelijke huwelijken.⁸ Andere auteurs gaan verder en menen dat door de toegenomen bestaansonzekerheid economische overwegingen nauwelijks nog een rol speelde in de huwelijksmotivatie van arbeiders. In de woorden van Steven King: ‘knowledge of a lifetime of risk and uncertainty had a liberalizing effect on marriage motivations, since there was little reason to balance or plan when people did not have experience of a stable medium-term future to enable them to do so’.⁹

In de literatuur wordt de ontwikkeling in de huwelijksluiting vaak alleen bekeken vanuit het perspectief van de haalbaarheid. Vrij weinig aandacht gaat uit naar de wenselijkheid van het huwelijk.¹⁰ Maar voor sommige groepen mannen en vrouwen was het huwelijk minder aantrekkelijk dan het bestaan als vrijgezel. Vooral in steden konden vrouwen een alternatief bestaan vinden, in de vorm van werk, huisvesting en een netwerk van lotgenoten. Omgekeerd is het mogelijk dat het huwelijk voor vrouwen juist aantrekkelijker werd, omdat deze alternatieve bestaansmogelijkheden dreigden te verdwijnen. Volgens sommige auteurs zorgde het verdrijven van vrouwen uit de fabrieksarbeid voor een toenemende populariteit van het huwelijk.¹¹ Voordat er getrouwd kan worden, dient er uiteraard eerst een geschikte en betrouwbare partner gevonden te worden. Behalve naar de haalbaarheid en wenselijkheid van het huwelijk, moeten we daarom ook kijken naar de beschikbaarheid van partners. Vooral dankzij het werk in de dienstensector trokken veel steden relatief veel vrouwen aan waardoor er een vrouwenoverschot ontstond. Dit wordt vaak genoemd als de reden dat stedelijke vrouwen juist later en minder vaak huwden dan hun seksegenoten op het platteland.¹²

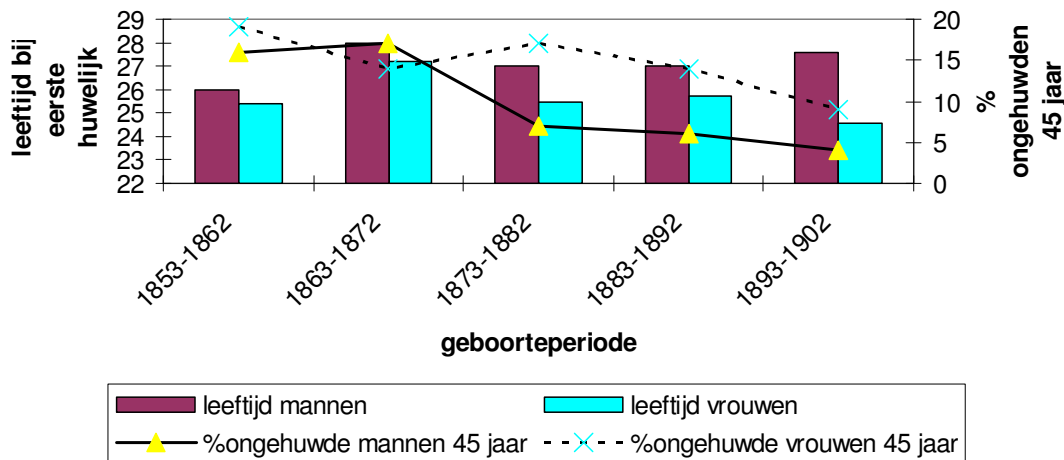
In deze bijdrage analyseer ik het huwelijkspatroon in Rotterdam aan de hand van de levenslopen van meer dan tweeduizend personen geboren tussen 1853 and 1902. Ik probeer de gemaakte keuzen rond het huwelijk te belichten met behulp van de concepten haalbaarheid, wenselijkheid en beschikbaarheid van partners. Verschillen in huwelijksluiting tussen sociaal-economische groepen kunnen verschillen in haalbaarheid belichten. Was het huwelijk voor migranten minder haalbaar dan voor geboren Rotterdammers? Namen de huwelijkskansen toe in tijden dat de Rotterdamse haven onstuimig groeide? In hoeverre bepaalde de getalsverhoudingen tussen mannen en vrouwen op de huwelijksmarkt het huwelijksgedrag? Welke rol speelden ‘moetjes’ of gedwongen huwelijken, zoals dat van Hein en Wilhelmina, eigenlijk in het verlagen van de Rotterdamse huwelijksleeftijd? De wenselijkheid van het huwelijk, tenslotte, valt niet eenvoudig vast te stellen. In sommige religies wordt meer waarde gehecht aan de huwelijkse staat dan in andere. Ook kan de situatie in hun ouderlijk huis sommige individuen motiveren zo snel mogelijk te trouwen, terwijl andere liever lang thuis blijven wonen. Dergelijke factoren probeer ik mee te nemen in een multivariate analyse van de huwelijksluiting in Rotterdam. In de afsluitende discussie ga ik na wat de statistische

analyse ons kan vertellen over ‘rationaliteit’ versus ‘romantiek’ in de motivatie om te trouwen.

Huwelijken te Rotterdam: autochtonen en allochtonen

Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van de HSN steekproef Rotterdam voor de periode 1853-1902 (N=1540 personen). Daarnaast zijn er nog eens 1562 vrouwen (in Rotterdam geboren tussen 1873-1902) in de analyse betrokken. De levenslopen van deze vrouwen zijn in het verleden voor een ander onderzoek gebruikt.¹³ Van de 3102 Rotterdammers viel helaas een flink aantal af door zuigelingen- en kindersterfte. In totaal behaalden 2056 personen de vijftien-jarige leeftijd en konden ik 1633 eerste huwelijken vaststellen.

Figuur 1. Gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk en percentages ongehuwden op 45-jarige leeftijd, naar geslacht en geboortecohort, Rotterdam 1853-1902

Bron: Basissteekproef HSN Rotterdam en oversampling OVF 1^e tranche (idnr 60.000-65.000).

Figuur 1 laat zien op welke gemiddelde leeftijd de eerste huwelijken van de steekproefpersonen plaatsvonden. De steekproef volgt niet de gestage daling in de huwelijksleeftijd die we voor andere steden in de laatste decennia van de negentiende eeuw kennen.¹⁴ Het geboortecohort 1863-1872 – dat dus in de jaren 1890 op de huwelijksmarkt kwam – huwde op oudere leeftijd dan eerdere en latere cohorten. De gevolgen van de Eerste Wereldoorlog vinden we mogelijk terug in de hernieuwde stijging van de huwelijksleeftijd bij mannen geboren tussen 1893 en 1902. De vrouwen van dit cohort huwden echter jong. Volgens Van de Laar zou de daling in de huwelijksleeftijd van vrouwen, alsmede hun gestegen huwelijksfrequentie (zie onder), kunnen worden toegeschreven aan een verandering in de Rotterdamse sekse ratio.¹⁵ Inderdaad hadden de oudste cohorten te kampen met een ernstig tekort aan ongehuwde jonge mannen. De volkstellingen van 1879 en 1889 geven een sekse ratio van respectievelijk 82 en

81 ongehuwde mannen in de leeftijdsgroep 20-29 jaar op 100 ongehuwde vrouwen. Relatief veel jonge vrouwen, zoals dienstboden, vonden werk en huisvesting in de stad, terwijl veel mannen juist afwezig waren, bijvoorbeeld op zee. In het begin van de twintigste eeuw werd deze situatie omgekeerd. In 1929 was de sekse ratio 117, wat duidt op een vrouwentekort.¹⁶

De meest opvallende ontwikkeling in Figuur 1 is de daling in het aandeel permanent ongehuwden. De mannen van het cohort 1863-1872 huwden niet alleen laat, maar liefst 17% huwde zelfs nooit. Dit percentage nam af tot slechts 4% in het cohort 1893-1902. Bij de vrouwen daalden het aandeel 'oude vrijsters' van 19% in het cohort 1853-1862 naar 9% in het cohort 1893-1902. De ontwikkeling in de mannelijke celibaatscijfers volgen de Nederlandse trend, hoewel het niveau in de oudste cohorten wel erg hoog was en de daling navenant sterk.¹⁷ Voor Nederland als geheel geldt dat ongeveer 13-14% van de mannen uit het geboortecohort 1853-1862 ongehuwd bleef, een getal dat daalde naar ongeveer 8% in het cohort 1893-1902. Bij de vrouwen daalde het celibaatscijfer geleidelijk van ongeveer 15% in het cohort 1853-1902 naar 13% in het cohort 1892-1902. Rotterdamse vrouwen van rond de eeuwwisseling trouwden dus relatief vaak wat ook weer een aanwijzing is dat hun positie op de huwelijksmarkt sterk was verbeterd.

De HSN steekproef van Rotterdam gaat uiteraard uit van geboren Rotterdammers. Het is denkbaar dat het algemene beeld van Rotterdam wordt beïnvloed door het huwelijksgedrag van de talrijke migranten. Netto migratie was verantwoordelijk voor 22% van de bevolkingsgroei tussen 1850 en 1940.¹⁸ Vooral tussen 1850 en 1880 was de migratie intens en overvleugelde het vestigingsoverschot het geboorteoverschot. Bijvoorbeeld in de tachtiger jaren van de negentiende eeuw vormden vestigers en vertrekkers bij elkaar 13,5% van de Rotterdamse bevolking. In veel gevallen was Rotterdam niet de definitieve plaats van bestemming, maar slechts een van de 'haltes' in het migratietraject van seizoensarbeiders, van mensen die van de ene stad naar de andere trokken of van mensen die wachten op een schip om hen naar Amerika te brengen. In de dertiger jaren van de twintigste eeuw begon Rotterdam een vertrekoverschot te vertonen; de rijkere vervuilden de stad voor een comfortabeler bestaan in *suburbia*.

De meeste nieuwkomers in Rotterdam kwamen uit de omliggende Zuid-Hollandse regio. Daarnaast hadden ook vrij veel nieuwe Rotterdammers hun wortels in Zeeland, Noord-Brabant of Gelderland. Die laatste provincie had dankzij de rivierverbinding veel contacten met Rotterdam. Zowel Hein Mol als zijn vrouw Wilhelmina Kasseband waren migranten uit het Gelderse rivierengebied. Wilhelmina's vader had op een rivierboot gewerkt. Zoals we hebben gezien, trouwden Hein en Wilhelmina heel jong. In de literatuur wordt vaak gewezen op de problemen die migranten op de huwelijksmarkt ervoeren. Hoe in contact te komen met partners, hoe vast werk en huisvesting te vinden? Hun aanpassingsproblemen zouden meestal tot hogere huwelijksleeftijden hebben geleid. Omdat onze steekproefpersonen zelf Rotterdammers zijn, bekijken we het aspect van de migratie via hun ouders. De herkomst van de ouders is bekend en vaak ook het tijdstip van hun huwelijk, althans voorzover in Rotterdam gesloten. In tabel 1 vergelijken we de huwelijksleeftijden van allochtone en autochtone bruiden en bruidegoms. De cijfers zijn overigens niet direct vergelijkbaar met de gepresenteerde gegevens van de steekproefpersonen omdat we niet weten of de ouders een eerste of volgende huwelijk hadden gesloten.

Tabel 1 Huwelijksleeftijd van immigranten en autochtonen, Rotterdam 1850-1902

	huwelijksperiode 1850-1879				Huwelijksperiode 1880-1902			
	bruidegoms	N	bruiden	N	Bruidegoms	N	bruiden	N
Bruid en bruidegom immigrant	29,8	49	26,0	50	26,8	200	24,5	201
Bruidegom immigrant	28,2	59	24,8	60	26,4	112	24,3	113
Bruid autochtoon	27,8	56	26,4	57	25,5	124	24,0	123
Bruidegom autochtoon	26,6	142	25,2	146	24,8	205	22,9	205
Bruid immigrant								
Bruid en bruidegom autochtoon	3,9*		1,4		8,3****		6,7****	
Variantietest F								
Totaal autochtonen	27,0	198	25,1	206	25,0	329	23,4	318
Totaal immigranten	28,9	108	26,2	107	26,7	312	24,3	324
Variantietest F	7,9***		3,9**		22,0****		8,4***	
Totaal	27,7	306	25,5	313	25,8	641	23,8	642

Significantieniveaus * $p < 0.1$, ** $p < 0.05$, *** $p < 0.01$, **** $p < 0.001$

Noot: De huwelijksdatum van de ouders was alleen bekend wanneer het was genoteerd in het Rotterdamse bevolkingsregister. Dit houdt doorgaans in dat het huwelijk ook in Rotterdam was gesloten. Mensen geboren in één van de later geannexeerde buurgemeenten zijn gerekend onder Rotterdamse autochtonen.

Bron: Basissteekproef HSN Rotterdam en steekproef OVF 1e tranche (idnr 60.000-65.000).

De tabel bevestigt de indruk uit de literatuur dat migranten in een grote stad relatief laat huwden. Dit geldt men name voor de mannen. Vóór 1880 trouwden gemigreerde mannen wiens bruid ook gemigreerde was gemiddeld drie jaar later dan geboren Rotterdammers. In deze periode was de gemiddelde huwelijksleeftijd van alle migranten 28,9 jaar, vergeleken met 27,0 van geboren Rotterdamse mannen. De algemene huwelijksleeftijd van mannen was 27,7, zodat we kunnen stellen dat migranten het Rotterdamse gemiddelde hadden verhoogd met 0,7 jaar. In de periode 1880-1902 was dit effect vergelijkbaar (0,8 jaar). Bij de vrouwen was het effect van de allochtonen op het gemiddelde iets lager met 0,5 jaar. Interessant is dat een geboren Rotterdammer die met een migrant trouwde, zelf ook een hogere huwelijksleeftijd had. Dit geldt zowel bij vrouwen als mannen. Bijvoorbeeld Rotterdamse vrouwen die (in 1880-1902) met een nieuwkomer trouwden, huwden gemiddeld op een leeftijd van 24,3 jaar. Als ze echter met een geboren Rotterdammer trouwden, waren ze gemiddeld slechts 22,9 jaar oud. Misschien hadden deze 'inboorlingen' een minder gunstige positie op de huwelijksmarkt en namen ze uiteindelijk genoegen met een nieuwkomer. Dit suggereert dat de nieuwkomers minder aantrekkelijke partners zouden zijn. Bestudering van hun beroepsposities laat echter zien dat ze zeker niet allen in de laagste klasse te vinden zijn. Integendeel, de groep van de kleine burgerij, dus de handelaars, middenstanders en lagere beambten, is juist oververtegen-

woordigd onder de nieuwkomers.¹⁹ Het is dus mogelijk dat de ogenschijnlijke vertraging van het huwelijk van migranten is veroorzaakt door de tijd die het kostte om een zelfstandig bedrijf of zekere arbeidspositie op te bouwen. In de volgende paragraaf gaan we nader in op verschillen naar sociale positie.

Beroepspositie en huwelijk

We kunnen aannemen dat de meeste mensen pas dan trouwden wanneer ze een voor hun milieu acceptabele levensstandaard hadden bereikt. Dit veronderstelt dat paren de haalbaarheid van een huwelijk inschatten aan de hand van de verwachte inkomsten en uitgaven. In het geval van arbeiders betekende dit vaak dat ook het spaargeld en het arbeidsloon van de vrouw nodig waren. Ook vrouwen van zelfstandigen, zoals winkeliers, werkten vaak na hun huwelijk mee in de zaak. Anderzijds konden beambten en witte-boorden werkers er niet op rekenen dat hun vrouwen veel zouden bijdragen in arbeid of geld. Hun salaris moest het hele gezin onderhouden. In de hoogste sociale lagen vergde het ophouden van de status grote sommen geld. Niet voor niets trouwden mannen uit deze kringen pas wanneer ze hun studies hadden afgerond en een goede positie hadden verkregen.²⁰ Overigens vormde een huwelijk voor deze mannen ook een belangrijke voorwaarde voor sociale stijging. Dit motief vinden we fraai verwoord in een brief uit 1851 van een jonge advocaat aan zijn vader, aan wie hij toestemming vraagt om te kunnen trouwen:

Rotterdam is een stad die zeer oordeelt naar schijn en het is ontegenzeggelijk dat het crediet en vertrouwen van iemand die door een huwelijk een *homme fait* is geworden, hier in de stad, zoals mij van onderscheidene zijden is verzekerd, in groote mate vermeerderd. Voorbeelden zouden dit kunnen bewijzen; de jonge advokaten op kamers wonende worden beschouwd als 't geen ik volstrekt niet ben, dandy's die met hun ledige tijd geen weg weten, flaneurs die den een of anderen dag ophouden advocaat te zijn.²¹

In tabel 2 vergelijken we de leeftijden bij eerste huwelijk van onze steekproefpersonen uitgesplitst naar beroepspositie.²² De verschillen bij de mannen uit het cohort 1853-1876 en bij de vrouwen uit het cohort 1877-1902 zijn statistisch significant. De verschillen in deze cohorten naar beroepsgroep sluiten aan bij die van andere studies. Mannen met de hoogste beroepsposities trouwden laat, evenals beambten (onderwijzers, politieagenten e.d.). Anderzijds zijn bruiden in de kringen van de elite juist jong. De laagste huwelijksleeftijden, zowel bij bruidegoms als bruiden, vinden we in de groep van de losse en ongeschoolde arbeiders (havenarbeiders, zeelieden en dergelijke). Door Van Poppel is geconstateerd dat na 1870 de stedelijke loonarbeiders steeds jonger gingen huwen. Hij verbindt dit aan de toename van het reëel inkomen, de uitbreiding van de werkgelegenheid in de bouwnijverheid, industrie en dienstensector.²³ Echter, we zouden verwachten dat juist de geschoolde arbeiders hier eerder van profiteerden dan de losse en ongeschoolde arbeiders. Kennelijk had het meest geproletariseerde deel van de arbeidersklasse slechts een kleine verbetering in levensstandaard nodig om de remmen op het vroege huwelijk los te kunnen laten.

Tabel 2 Gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk van mannen en vrouwen geboren en gehuwd in Rotterdam, naar beroepspositie van de bruidegom, naar geboortecohort

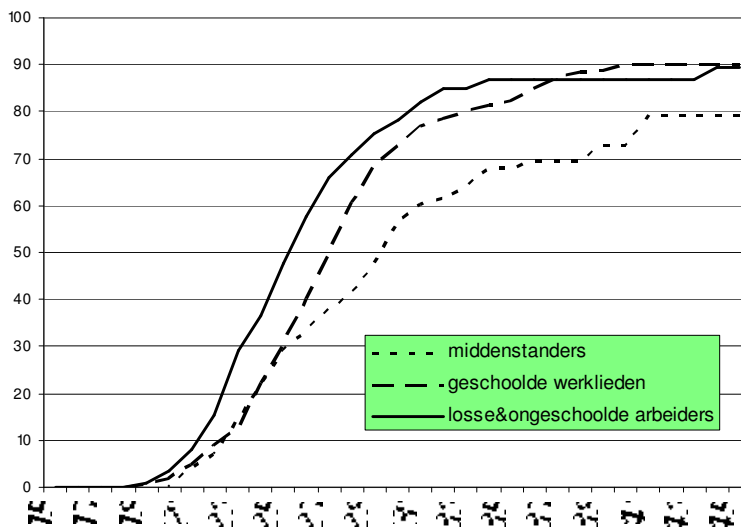
	Mannen				Vrouwen			
	1853-1876		1877-1902		1853-1876		1877-1902	
		N		N		N		N
Elite	29,8	4	23,8	5	24,5	6	23,7	7
Middenstanders	25,1	23	25,4	53	25,6	27	24,3	50
Beambten	30,5	14	25,7	21	26,6	15	25,4	40
Geschoolde werklieden	25,6	60	24,9	196	24,1	60	23,6	198
Ongeschoolde en losse arbeiders	24,2	29	23,9	84	25,7	22	21,6	90
Totaal	25,9	130	24,7	359	25,0	130	23,4	385
Variantietest F	4,8***		2,1*		0,9		8,9****	

Significantieniveaus * $p < 0.1$, ** $p < 0.05$, *** $p < 0.01$, **** $p < 0.001$

Bron HSN steekproef Rotterdam 1853-1902

Gemiddelde huwelijksleeftijden vertellen vrij weinig, wanneer de spreiding rond dat gemiddelde groot is en er bovendien verschillen zijn in de mate waarin getrouwd werd. De volgende grafieken laten (cumulatieve) percentages gehuwden per leeftijd zien en maken het dus mogelijk leeftijd en frequentie van het huwelijk te combineren.

Grafiek2. Cumulatieve percentages gehuwde mannen naar leeftijd en beroepsgroep vader, geboortecohort 1853-1902

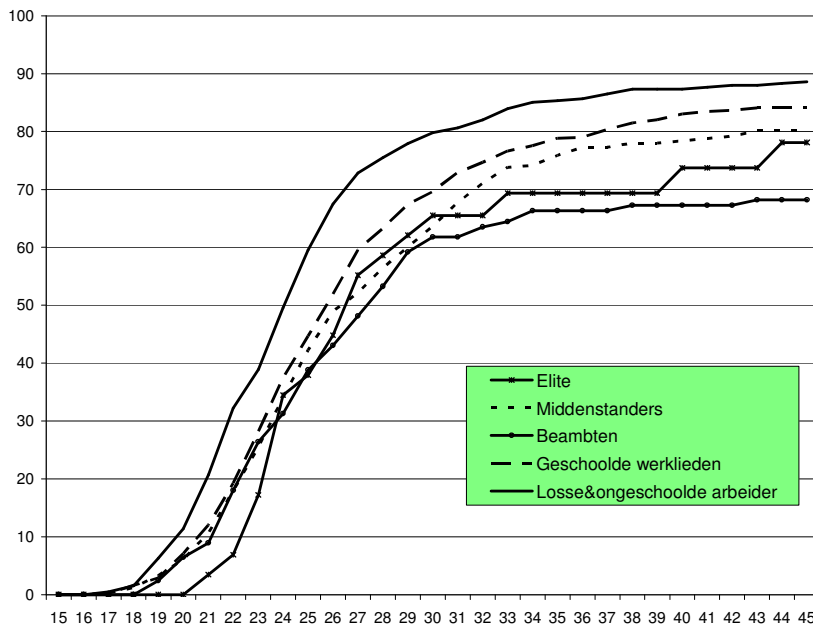

Bron: HSN steekproef Rotterdam 1853-1902

De zonen van geschoolde en die van ongeschoolde arbeiders hadden dezelfde huwelijksfrequentie, maar de laatsten trouwden wel eerder. Bijvoorbeeld op 23-jarige leeftijd was reeds 37% van de zonen van de ongeschoolde en losse arbeiders gehuwd, tegen slechts 22% van de zonen van de geschoolde werklieden. Zoons uit de lagere middenklasse huwden zowel later

als minder dan zoons uit de arbeidersklasse. Ook bij de dochters is een duidelijke differentiatie zichtbaar. Dochters van losse arbeiders huwden het jongst en bleven het minst vaak vrijgezel. Bij de elite kwamen geen tienerbruiden voor, maar veel meisjes uit deze groep huwden wel vlak na hun twintigste. Toch bleven ook relatief veel meisjes ongehuwd, net als dochters van lagere ambtenaren. Voor dochters van notabelen geldt dat ze er waarschijnlijk de voorkeur aan gaven om door hun ouders of andere familieleden te worden onderhouden dan beneden hun stand te moeten trouwen. Voor meisjes uit de middenklasse vormden mogelijk onderwijs en werk in de stedelijke dienstensector aantrekkelijke alternatieven die niet open stonden voor meisjes uit de arbeidersklasse.

Grafiek 3. Cumulatieve percentages gehuwde vrouwen naar leeftijd en beroepsgroep vader, geboortecohort 1853-1902

Bron: Basissteekproef HSN Rotterdam en steekproef OVF 1^e tranche (idnr 60.000-65.000).

De haalbaarheid van het huwelijk lijkt een rol te spelen, zeker in de afwegingen van mensen uit de middenklasse en de elite. Voor de arbeidersklasse gold dat een vroeg huwelijk mogelijk was omdat de (verwachte) kosten van gezinsvorming voor hen laag waren. Toch blijft het raadselachtig dat juist de zwakste groep in de Rotterdamse samenleving het vroegst en het vaakst huwde. Eén van de motieven kan liggen in de onderhoudsplicht die rustte op kinderen van werkloze ouders. Zo vertelde een Rotterdamse vrouw over de crisisjaren:

Ik had een tijd verkering en mijn vader was toen werkeloos geworden. Hij had haast geen steun want ik moest alles afleggen. Ik ging dan voor f 1,50 werken, dat had mijn vader uitgerekend en daar moest ik dan de hele week voor gaan werken. Toen zei mijn vader: ‘Als ik jou was meisje, dan zou ik maar de deur uitgaan, want wat moet je, je moet voor de steun gaan werken’. Toen ben ik uit huis gegaan [en gehuwd, J.K.].²⁴

Een andere reden kan liggen in de bespoediging van het huwelijk door een zwangerschap. In veel negentiende-eeuwse commentaren op de ‘ontijdige’ huwelijken van arbeiders wordt dit

als de voornaamste reden aangevoerd.²⁵

Gedwongen huwelijken

In de negentiende en vroeg-twintigste eeuw kwam voorechtelijke seksualiteit algemeen voor, behalve in overwegende katholieke plattelandsgebieden.²⁶ Buitenechtelijke geboorten, daarentegen, waren vrij zeldzaam, wat er op wijst dat de mechanismen van toezicht op de vrijage door ouders en door de buurt effectief waren. Bij gedwongen huwelijken was overigens lang niet altijd sprake van een ‘ongelukje’. Vaak was dit de enige mogelijkheid voor een jong stel om ouderlijke toestemming voor het huwelijk te forceren.²⁷ Voor het Rotterdamse geboortecohort 1873-1902 is de vruchtbaarheid van meer dan 800 vrouwen gereconstrueerd. Met deze gegevens kunnen we nagaan in hoeverre huwelijken inderdaad werden vervroegd door de komst van het eerste kind en of hierin zelfs de verklaring ligt voor het vroege huwelijk van de arbeiders. In tabel 3 zien we dat 32% van de (wettige) eerstgeborenen kinderen reeds vóór het huwelijk waren verwekt.²⁸ Inderdaad vervroegde dit de huwelijksdatum en wel met ongeveer 2,5 jaar. Het effect op het ‘stedelijk gemiddelde’ was echter bescheiden. Als iedereen zich aan de voorgeschreven kuisheid had gehouden, was de gemiddelde huwelijksleeftijd van de mannen een jaar hoger geweest en van de vrouwen 0,7 jaar. In de groep met het hoogste percentage (45%) gedwongen huwelijken, de losse en ongeschoolde arbeiders, blijkt het effect op de huwelijksleeftijd het geringst te zijn. In deze groep trouwde men dus sowieso op jonge leeftijd en was seksualiteit voor het huwelijk de regel.

Tabel 3. Huwelijksleeftijden naar het interval tussen het huwelijk en de geboorte van het eerste kind en naar beroepspositie van de bruidegom. Geboortecohort echtpaar1873-1902.

	%voorechtelijke verwekking en	Huwelijksleeftijd, eerste kind verwekt voor het huwelijk			Huwelijksleeftijd, eerste kind verwekt na het huwelijk		
		Mannen	Vrouwen	N	Mannen	Vrouwen	N
Elite	12,5	27,8	23,7	3	30,3	25,3	21
Middenstanders	26,2	26,2	23,2	27	27,1	24,8	76
Beambten	11,0	25,1	23,0	8	28,3	25,7	65
Geschoolde werklieden	35,5	24,3	22,3	123	27,4	25,2	223
Ongeschoolde en losse arbeiders	45,0	25,4	22,6	62	26,2	23,5	76
Totaal	32,0	24,9	22,5	224	27,4	24,9	472

Bron: Basissteekproef HSN Rotterdam en oversampling OVF 1^e tranche (idnr 60.000-65.000). Alleen huwelijken waarbij een eerste wettig, levendgeboren kind is gevonden, zijn hier opgenomen. Als het kind binnen 8 maanden na de huwelijksdatum werd geboren, is aangenomen dat het vóór het huwelijk is verwekt. Boeren en mensen zonder beroep zijn wel in het totaal opgenomen, maar niet apart vermeld. Voor vrouwen gaat het in alle gevallen om de leeftijd bij het eerste huwelijk, bij mannen

hoeft dit niet het geval te zijn.

Wenselijkheid en haalbaarheid: een statistische analyse

Waarom wilden mensen zo graag trouwen? Amerikaans sociologisch onderzoek heeft laten zien dat onder vrouwen de wenselijkheid van een vroeg huwelijk toeneemt wanneer de gezinsachtergrond is gekenmerkt door instabiliteit en armoede.²⁹ Dit zal in Rotterdam ook het geval zijn geweest. We hebben al gezien dat in arme gezinnen kinderen al hun inkomsten moesten afstaan. Ook in de herinneringen van Hein Mol komt dit naar voren:

Toen ik nog bij mijn ouders thuis was, moesten alle verdiensten worden afgegeven. ‘Ik heb kinderen’, zij mijn vader altijd, ‘en geen kostgangers. Als je kostgeld wilt betalen, ga je maar naar een ander’³⁰

Dochters uit een werksmilieu werkten vaak als dienstbode in een ondergeschikte positie. Het huwelijk bood hen in ieder geval het idee zelfstandig te zijn. De bekende journalist Brusse voert in een van zijn beschrijvingen van de Rotterdamse zelfkant een jonge vrouw ten tonele. Haar reden om heel jong te huwen beschrijft hij als volgt:

Zij mocht Dirk graag, hij gek op haar...waar hadden ze op te wachten? Want haar vader en moeder waren allebei dood, – en diene bij vijf verweerde kinderen, waar mevrouw nooit naar omkeek als om op ze te vitten – dat was voor ‘n meid van nog geen zeventien jaar toch óók zoveel niet gedaan. En Dirk hield nooit van uitgaan of drinken...Dus na een jaar moest de kogel dan maar door de kerk. Want als je zoo jong bent, dan denk je nog altijd: getrouwd, hè – eigen baas zijn, da’s maar alles.³¹

Voor meisjes uit gebroken of één-oudergezinnen bood het huwelijk de belofte van stabiliteit en zekerheid die zij in jeugd hadden ontbeerd. Maar andere meisjes werden juist door een sterke binding aan hun ouders afgehouden van het huwelijk. Vaak waren het de jongste dochters die thuis bleven wonen om hun ouders op de oude dag te verzorgen.³² Helaas weten we niet van onze steekproefpersonen de exacte positie in de rangorde. Om dit te benaderen, gebruiken we de leeftijd van de moeder op het moment van de geboorte; hoe ouder de moeder, hoe groter het kans dat het kind tot de laatsten uit de kinderrij behoort.

Het leven als alleenstaande vrouw was in het verleden niet bepaald aantrekkelijk. Er was een tekort aan geschikte woonruimte, salarissen waren relatief laag en daar kwam nog het stigma van ‘oude vrijster’ bij. Echter, voor vrouwen met een goede opleiding was het bestaan als vrijgezel waarschijnlijk de enige mogelijkheid op een bevredigende beroepsloopbaan. Daarnaast bestonden voor ongehuwde, katholieke vrouwen mogelijkheden in de vorm van allerlei instellingen als kloosters die woonruimte, gezelschap en onderhoud verschaften. We veronderstellen dus dat vrouwen uit een intellectueel en/of katholiek milieu meer interesse hadden in een celibatair bestaan.

Belangstelling hebben voor het huwelijk is één ding, het vinden van een geschikte partner een tweede. Allereerst spelen dan demografische factoren een rol, zoals de getalsverhoudingen tussen ongehuwde mannen en vrouwen op de huwbare leeftijd. Aan de hand van de Volkstellingen hebben we dit gegeven in het statistisch model verwerkt.³³ Partners zocht en zoekt men vooral in de eigen groep, afgebakend door herkomst, sociale klasse, of godsdienst.³⁴ Godsdienst werd tijdens de verzuiling een steeds belangrijker criterium.

Partners met een verkeerd geloof konden rekenen op fel verzet van de ouders. Maar ook de mogelijkheden om partners met een ander geloof te ontmoeten namen af, door de strikte opdeling van onderwijs en verenigingsleven langs godsdienstige lijnen. We vermoeden dat mensen die behoorden tot een religieuze minderheid relatief meer problemen hadden om een partner te vinden, waardoor een huwelijk vaker uitgesteld en zelfs afgesteld werd.

Tenslotte kijken we in ons verklaringsmodel naar de haalbaarheid van het huwelijk. Hoe zagen jonge stellen de toekomst voor zich? Wat was voor hen een aanvaardbare basis voor een eigen huishouden? Lage eisen maakten uiteraard een vroeg proletarisch huwelijk mogelijk; daar waren zelfs geen spaargelden voor nodig. In 1890 antwoordde een Rotterdamse polderwerker van 27 jaar op de vraag of hij iets voor zijn trouwen had gespaard:

Neen, wij zijn zoo maar naar den pastor gegaan. Meubels hadden wij niet noodig, die heb ik ook nog niet; ik heb als vrijgezel altijd voor mijn ouders gewerkt, nu doen mijn broers dat.³⁵

Mannen die als leerling of gezelschap werkten, zullen met het huwelijk hebben gewacht tot ze de geambieerde positie van zelfstandige ambachtsman hadden bereikt. De fase van het onderwijs duurde nog langer voor mannen uit de elite. Voor veel mensen uit de middenklassen gold dat ze steeds hogere eisen gingen stellen aan hun levensstandaard. Dit werd gevoed door de gestage groei van het reëel inkomen, maar velen zagen toch van een huwelijk af omdat ze niet genoeg verdienden.³⁶ De steekproef geeft te weinig informatie over het beroep, laat staan het inkomen, van de steekproefpersonen vóórafgaand aan een eventueel huwelijk. Het aspect van de (verwachte) financiële haalbaarheid benaderen we daarom via het beroep van de vaders. Daarnaast zal de economische situatie in de periode dat men over een huwelijk ging nadenken een rol hebben gespeeld. In Rotterdam werd de maat van de conjunctuur grotendeels aangegeven door de bedrijvigheid in de haven. In 1909 was maar liefst 45,5% van de werkgelegenheid gerelateerd aan de haven.³⁷ Met behulp van de jaarlijkse omvang van in de haven overgeslagen goederen bekijken we het effect van conjunctuur op de besluitvorming rond het huwelijk.³⁸

Welke sociaal-economische of godsdienstige achtergronden of kenmerken doet mensen neigen tot een relatief ‘vroeg’, ‘normaal’ of ‘laat’ huwelijk of zelfs helemaal geen huwelijk? De achtergronden van verschillende keuzes kunnen worden ontrafeld met behulp van de multinomiale logistische regressie.³⁹ Het gaat hierbij om de relatieve kans om vroeg, laat of niet te huwen ten opzichte van een referentiegroep die op de ‘normale’ leeftijd huwt. Deze leeftijd is gedefinieerd als tussen 25 en 30 jaar voor mannen en tussen 23 en 27 jaar voor vrouwen. Het model voor de mannen bleek statistisch niet significant en is daarom niet opgenomen. Voor de vrouwen kunnen we wel enkele conclusies trekken. Het model (tabel 4) laat zien dat het vroege huwelijk (18-22 jaar) veel slechter te voorspellen is dan het late huwelijk (27-44 jaar) en het ongehuwd blijven. In het model vinden we een aantal van de al behandelde invloeden terug. Bij ‘periode’ gaat het om de periode waarin de vrouwen 18 zijn geworden en in principe huwbaar zijn. Het geboortecohort 1863-1872 (zie figuur 1) kwam in de periode 1880-1889 op de huwelijksmarkt. Het sterke en onafhankelijke periode-effect op de kans om laat te huwen laat zien dat dit gedrag van het cohort 1863-1872 om laat te huwen niet toegeschreven kan worden aan factoren als de sociaal-economische samenstelling van het cohort, noch aan de conjunctuur of de sekse ratio op dat moment. Dochters van losse en ongeschoolde arbeiders waren het minst geneigd hun huwelijk uit te stellen. Inderdaad lijken dochters van ongehuwde moeders jong en vaak te trouwen, maar dit effect is niet significant. Wel significant is de (voorspelde) neiging van dochters uit het milieu van lagere beambten en witte-boordenwerkers om van een huwelijk af te zien. De factor godsdienst is eveneens

relevant voor de verklaring van het ongehuwd blijven. Vrouwen uit alle minderheidsgroepen bleven vaker ongehuwd dan Nederlands-Hervormde vrouwen, wellicht omdat het lastiger was een partner te vinden. Daarnaast moeten we bedenken dat Remonstrantse en Doopgezinde vrouwen in veel gevallen afkomstig waren uit de stedelijke elite. Mogelijk gaat het om vrouwen voor wie een huwelijk in eigen kring niet was weggelegd, mogelijk ook vonden zij geschikte alternatieven.⁴⁰ Vrouwen met een relatief oude moeder, die dus eerder jongste dan oudste dochters zullen zijn geweest, trouwden vaak laat en vooral niet. Ongetwijfeld gaat het hier om dochters die zorgtaken voor hun ouders vervulden en zelf uiteindelijk ‘overschoten’. Demografische en economische factoren lijken nauwelijks een rol te hebben gespeeld. Merkwaardigerwijs waren periodes met snelle groei in de haven tevens periodes waarin vrouwen vaker ongehuwd bleven.

Bij elkaar kunnen we slechts 12% van de huwelijkskeuzen van vrouwen ‘voorspellen’ op grond van milieu, godsdienst, periode, sekse-ratio en conjunctuur. Godsdienst en positie binnen het ouderlijk gezin bleken belangrijker dan economische factoren. Bij de mannen was de score nog lager. Wat zegt dit eigenlijk over de huwelijksmotivatie?

Tabel 4. Multivariate analyse van het huwelijkgedrag van Rotterdamse vrouwen geboren tussen 1853 en 1902. Multinomiale logistische regressie op het relatief vroege huwelijk, het late huwelijk en het permanent ongehuwd blijven in vergelijking tot het huwelijk op een gemiddelde leeftijd (23-26 jaar).

	Vroeg huwelijk (18-22 jaar)	Laat huwelijk (27-44 jaar)	Permanent ongehuwd (nog niet gehuwd op 45jaar)
Religie (Ref.=Nederlands Hervormd)	1.00	1.00	1.00
Rooms-katholiek	1.21	1.21	1.97***
Joods	1.52	1.52	3.02**
Orthodox protestants	0.89	1.43	1.88
Remonstrants of Doopsgezind	0.77	1.05	4.19***
Geen	1.52	0.59	3.78
Overig en onbekend	0.98	0.43	1.59
Beroepsgroep vader (ref. Middenstand)	1.00	1.00	1.00
Elite	0.69	0.72	0.70
Witte-boordenwerkers	1.29	1.02	2.77***
Boeren/tuinders	1.25	0.61	0.70
Geschoolde werklieden	0.96	0.78	0.87
Ongeschoolde arbeiders	1.26	0.49***	0.75
Onbekend en zonder	2.24	0.64	0.90
Buitenechtelijk geboren	1.66	0.94	0.500

Leeftijd moeder	0.99	1.02*	1.06****
Periode 1890-99 (ref.)	1.00	1.00	1.00
1867-1879	1.63	1.74	0.78
1880-89	1.27	2.87**	1.55
1900-09	1.04	1.45	2.65**
1910-1917	0.93	0.97	3.22*
Groei tempo economie	1.00	1.00	1.01***
Sexe ratio (20-29 jaar)	1.64	3.06	0.01
N subgroep	444	307	166
Nagelkerke's r ²	0.12		
N totaal	1390		
Model chi-kwadraat	161.8****		

Significantieniveaus * $p < 0.1$, ** $p < 0.05$, *** $p < 0.01$, **** $p < 0.001$

Bron: Basissteekproef HSN Rotterdam en steekproef OVF 1^e tranche (idnr 60.000-65.000).

Discussie

In de periode tussen 1850 en 1940 veranderde Rotterdam in snel tempo dankzij de onstuimige groei van de haven. Ook de gezinsvorming veranderde; het huwelijk won enorm aan populariteit. Uiteraard bood de groeiende economie een zeker vertrouwen in de toekomst, maar het huwelijksgedrag kan niet simpelweg worden gezien als de uitkomst van gunstige economische en demografische ontwikkelingen. Terughoudendheid kwam juist voor mensen uit de middenklasse, terwijl vooral mensen uit de lagere klassen, de losse en ongeschoolde arbeiders, frequent en jong begonnen te huwen. Slechte economische tijden hadden geen invloed op het trouwgedrag. We kunnen stellen dat de wenselijkheid van het huwelijk in deze periode de (economische) haalbaarheid ervan overvleugelde. Mogelijk rekenden veel trouwlustige stellen er stiekem op dat verwanten of desnoods de armenzorg hen zou helpen als de nood aan de man kwam. Dit is één van de verklaringen die Steven King biedt voor het opvallend zorgeloze trouwgedrag in het vroegmoderne Engeland.⁴¹ De Britse historicus John Gillis gaat zelfs nog verder en vergelijkt het huwelijk met *deep play*, ofwel het gokken met irrationeel hoge risico's.⁴²

Rotterdammers werden echter niet zorgelozer of irrationeler rond 1900. De ontwikkelingen in het huwelijksgedrag passen in de sterk gestegen status van het gezin en van het moederschap. Vanaf het midden van de negentiende eeuw werd door tal van personen, verenigingen en kerken geijverd voor maatschappelijke verbetering via een kwaliteitsverhoging van het gezin. Dit 'burgerlijk beschavingsoffensief' impliceerde nieuwe rollen voor vrouwen (als verzorgsters en opvoedsters) en mannen (als kostwinners). De veranderingen luidde ook een sterk statusverlies van vrijgezellen in, vooral van vrouwen. Pas op het einde

van de negentiende eeuw kwam dit burgerlijke ideaal ook binnen het bereik van de arbeidersklasse. Niet voor niets gebruikt de Belgische socioloog Koen Matthijs de term ‘mimetische begeerte’ om de snelle veranderingen van het trouwgedrag van het proletariaat aan te duiden.⁴³

De burgerij fulmineerde weliswaar tegen de ‘onberaden huwelijken’ van de arbeiders, die huwelijken gaven juist aan hoe invloedrijk het burgerlijke gezinsideaal was. ‘Getrouwd, hè – eigen baas zijn, da’s maar alles’. Dat neemt niet weg dat de realiteit van het huwelijk vaak bitter zal zijn tegengevallen. De vele schrijvende verhalen over het opgroeien in arbeidersbuurten getuigen daarvan.⁴⁴ Veel alternatieven voor het huwelijk waren er trouwens niet. Pas na de Tweede Wereldoorlog kwam geleidelijk meer aandacht voor huisvesting, beloning en sociaal verkeer van alleenstaanden.

NOTEN

- ¹ Hein Mol, *Memoires van een havenarbeider* (Nijmegen: SUN, 1980) 42.
- ² Idem, 43.
- ³ Frans van Poppel, *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw* (Wageningen 1992).47-81.
- ⁴ John Hajnal, 'European marriage patterns in perspective', in: D.V. Glass en D.E.C. Eversley (ed.), *Population in history. Essays in historical demography* (London 1965), 101-143
- ⁵ John Knodel en Mary Jo Maynes, 'Urban and rural marriage patterns in Imperial Germany', *Journal of Family History* (1976): 131-132.
- ⁶ Katherine A. Lynch, 'The European marriage pattern in the cities: variations on a theme by Hajnal,' *Journal of Family History* 16 (1991): 82.
- ⁷ Frans W.A. van Poppel, *Stad en platteland in demografisch perspectief: de Nederlandse situatie in de periode 1850-1960. NIDI Working paper* (Voorburg: Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut, 1984), 25.
- ⁸ Ibid, 27.
- ⁹ Steven King, 'Chance Encounters? Paths to Household Formation in Early Modern England', *International Review of Social History* 44 (1999) 23-46, aldaar 44.
- ¹⁰ De belangrijkste uitzonderingen zijn R.B. Dixon, *The social and demographic determinants of marital postponement and celibacy: a comparative study* (Berkely, 1970) en Frans van Poppel, *Trouwen in Nederland*.
- ¹¹ John R. Gillis, *For Better, For Worse: British Marriages 1600 to the Present* (New York 1985) 231 ev.
- ¹² Van Poppel, *Stad en platteland*, 27.
- ¹³ Luc J.M. Smits, *Preconceptional determinants of the fecundity of female offspring* (Nijmegen: 1998). Zie ook de inleiding.
- ¹⁴ Van Poppel, *Trouwen in Nederland*, 141-142, 207.
- ¹⁵ Van de Laar, *Stad van formaat*, 178.
- ¹⁶ Bron: volkstellingen. De cijfers betreffen nooit-gehuwde, verweduwde en gescheiden personen.
- ¹⁷ H. van Solinge en F. van Poppel, 'Over oude vrijsters, knorrige vrijgezellen en snelle yuppen. De veranderende positie van ongehuwden en alleenstaanden in de samenleving', in: L. de Zwaan (red.), *Alleenstaanden. Leven en werken door de geschiedenis heen* (Den Haag 1995) 149-175, p.150. Zie ook Th.Engelen en J. Kok, 'Permanent celibacy and late marriage in the Netherlands, 1890-1960', *Population-E*, 58 (2003) 1, 67-96
- ¹⁸ Geboorteoverschotten zorgden voor 66% van de groei en annexatie van naburige gemeenten voor 12%, Van de Laar, *Stad van formaat*, 174.
- ¹⁹ In de periode 1849-1879 is 40% van de geïmmigreerde vaders te plaatsen in de kleine burgerij,

---

versus 23% van de in de Rotterdam geboren vaders. In de periode 1880-1902 zijn deze cijfers respectievelijk 32% en 21%.

²⁰ Van Poppel, *Trouwen in Nederland*, 149 ff; Thimo de Nijs. *In veilige haven. Het familieleven van de Rotterdamse goeode burgerij 1815-1890* (Nijmegen: SUN, 2001) 184-185; Jan Kok, "Vrijt daar je zijt"; Huwelijk en partnerkeuze in Zeeland tussen 1830 en 1950', in *Over Zeeuwse mensen. Demografische en sociale ontwikkelingen in Zeeland in de negentiende en twintigste eeuw*, red. K. Mandemakers, O. Hoogerhuis en A. de Klerk (Middelburg: Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, 1998) 131-143, in particular 136.

²¹ Geciteerd in De Nijs, *In veilige haven*, 155.

²² De indeling naar beroepsposities is gebaseerd op de positie in de arbeidsverhoudingen, waarbij rekening is gehouden met het eigendom van produktiemiddelen, de geschooldeheid en de zekerheid van de betrekking. Zie J.J. Giele en G.J. van Oenen (1976).

²³ Van Poppel, *Trouwen in Nederland*, 188, 207.

²⁴ *Rood Rotterdam in de jaren '30* (Rotterdam 1984), 75-76.

²⁵ Van Poppel, *Trouwen in Nederland*, 47-81.

²⁶ Jan Kok, 'The moral nation. Illegitimacy and bridal pregnancy in the Netherlands from 1600 to the present', *Economic and social history in the Netherlands II* (1990) 7-35; Th.L.M Engelen en M.M. Meyer, 'Gedwongen huwelijken op het Nederlandse platteland, 1812-1862', *A.A.G. Bijdragen 22* (1979) 190-220.

²⁷ Rood Rotterdam, 15; Kok, *Vrijt daar je zijt*'.

²⁸ In totaal is van 768 de geboortedatum van een eerste kind bekend. Van deze kinderen was 8,7% buitenechtelijk, dus vóór het huwelijk geboren.

²⁹ Elder, G. H. Jr. en R.C. Rockwell, 'Marital timing in women's life patterns', *Journal of family History*, 1976, 34-53.

³⁰ Hein Mol, *Memoires*, 43.

³¹ M.J. Brusse, *25 jaar onder de mensen. Deel 1* (Rotterdam, W.L.&J. Brusse's Uitgeversmaatschappij 1920) 181.

³² Richard Wall, 'Marriage, residence, and occupational choices of senior and junior siblings in the English past', *History of the Family. An International Quarterly* 1 (1996) 259-271; Jan Kok, 'Migratie als gezinsstrategie in midden-Nederland, 1850-1940', in J. Kok e.a. *Levensloop en levenslot. Arbeidsstrategieën van gezinnen in de negentiende en twintigste eeuw* (Groningen/Wageningen 1999) 124-125.

³³ Ik neem aan dat vrouwen en mannen op respectievelijk de leeftijd van 18 en 20 jaar dehuwelijksmarkt betreden. De situatie op de huwelijksmarkt bepaal ik aan de hand van de getalsverhouding tussen ongehuwde mannen en vrouwen van 20-29 jaar die op dat moment bestond.

³⁴ Zie J. Kok en M.H.D. van Leeuwen, *Partnerkeuze en huwelijk in heden en verleden* (Amsterdam 2005).

³⁵ Geciteerd in Jacques Giele, *Arbeidersleven in Nederland 1850-1914* (Nijmegen:SUN) 228.

³⁶ Ph. Falkenburg, *De huwelijkskansen der vrouwen in Nederland* (Haarlem 1905) 57.

³⁷ Paul van de Laar, *Rotterdam, stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle: Waanders, 2000) 128.

---

³⁸ Voor elk jaar tussen 1870 en 1922 is het groeicijfer berekend van de havenactiviteit in de voorgaande vijf jaar. Het materiaal is vriendelijk ter beschikking gesteld door dr F. De Goey, Erasmus Universiteit Rotterdam. Zie ook Ferry de Goey (ed.) *Comparative port history of Rotterdam and Antwerp 1880-2000. Competition, Cargo and Costs* (Amsterdam 2004). Tevens is gebruik gemaakt van H. van Dijk, *Rotterdam 1810-1880. Aspecten van een stedelijke samenleving* (Rotterdam: Interbook International) 1976) 409.

³⁹ Deze techniek is een variant van de binaire logistische regressie die is ontwikkeld om afhankelijke variabelen met slechts twee uitkomsten (ja of nee) te modelleren. De waarschijnlijkheid (p) dat de afhankelijke variabele een ja of nee is wordt berekend in termen van *odds*, ofwel de waarschijnlijkheid van een ja gedeeld door die van een nee ($p/(1-p)$). De regressie coëfficiënten van de onafhankelijke variabelen zijn de natuurlijke logaritmen van de *odds*. Door hen te exponentiëren verkrijgen we *odds ratios*. Deze geven aan in welke mate er een toename is in de *odds* van de afhankelijke variabele wanneer de onafhankelijke variabele met één eenheid toeneemt. Zie S. Menard, *Applied Logistic Regression Analysis* (Thousand Oaks CA, London and New Delhi, 1995).

⁴⁰ Th.Engelen en J. Kok, 'Permanent celibacy and late marriage'.

⁴¹ Steven King, 'Chance Encounters'.

⁴² John R. Gillis, "'A triumph of Hope over Experience": Chance and Choice in the History of Marriage', *International Review of Social History* 44 (1999) 47-54. Het begrip is ontleend aan Jeremy Bentham en Clifford Geertz.

⁴³ K. Matthijs, 'Mimetic Appetite for Marriage in Nineteenth-Century Flanders: Gender Disadvantage as an Incentive for Social Change', *Journal of Family History* 27 (2002) 2, 101-127. Zie ook noot 11.

⁴⁴ Zie *Rood Rotterdam* en Gillis, *For better, for worse*, hoofdstuk 9.